ZAMONAVIY O‘ZBEK TILIDA HIS-TUYG‘U IFODALOVCHI LEKSIKANING KOGNITIV-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Mennimametova Sevara

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy o‘zbek tilida his-tuyg‘ularni ifodalovchi leksikaning semantik va kognitiv xususiyatlari tavsifiy hamda kontekstual tahlil asosida ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotning maqsadi hissiy birliklarni asosiy ma’no guruhlari bo‘yicha tavsiflash, ularning kontekstda yuzaga chiqadigan ma’no nozikliklarini ko‘rsatish va kelgusida elektron lingvistik bazada qayd etish mumkin bo‘lgan belgilash mezonlarini taklif qilishdan iborat. Tahlilda quvonch, qayg‘u, qo‘rquv, g‘azab, hayrat kabi holatlarni bildiruvchi so‘zlar, ko‘chma ma’noli ifodalar hamda frazeologik birikmalar misol sifatida olinadi. Kuzatishlar hissiy ma’noni aniqlashda lug‘aviy ma’no bilan birga kontekst, baholash yo‘nalishi, hissiyot darajasi va ifodaning obrazliligini hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi. Taklif etilgan elektron baza maydonlari leksik birliklarni tizimli tavsiflash va keyingi korpus tadqiqotlari uchun dastlabki asos bo‘la oladi.

Kalit so‘zlar: his-tuyg‘u, emotsional leksika, kognitiv semantika, kontekst, frazeologizm, hissiy baho, elektron lingvistik baza.

COGNITIVE-SEMANTIC FEATURES OF EMOTION-EXPRESSING VOCABULARY IN MODERN UZBEK

Abstract. This article examines the semantic and cognitive features of emotion-expressing vocabulary in modern Uzbek through descriptive and contextual analysis. It aims to classify selected lexical units by broad emotion groups, explain how their meanings are shaped by context, and propose preliminary annotation fields for a future electronic linguistic database. Examples include words and expressions related to joy, sadness, fear, anger, and surprise, as well as figurative expressions and phraseological units. The analysis suggests that emotional meaning cannot always be identified from a lexical definition alone: context, evaluative polarity, intensity, and figurative use should also be considered.

The proposed database fields may provide an initial framework for systematic lexical description and further corpus-based research. The observations are exploratory and should be tested on a larger, documented collection of Uzbek texts.

Keywords: emotion vocabulary, cognitive semantics, Uzbek language, context, phraseology, emotional polarity, linguistic database.

КОГНИТИВНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛЕКСИКИ, ВЫРАЖАЮЩЕЙ ЧУВСТВА И ЭМОЦИИ В СОВРЕМЕННОМ УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В статье рассматриваются семантические и когнитивные особенности лексики, выражающей чувства и эмоции в современном узбекском языке. Цель исследования — описать отдельные эмоциональные единицы по основным смысловым группам, показать роль контекста в формировании их значения и предложить предварительные параметры для будущей электронной лингвистической базы. На примерах лексем и устойчивых выражений, связанных с радостью, печалью, страхом, гневом и удивлением, анализируются оценочная направленность, интенсивность и образность эмоционального значения. Отмечается, что для определения эмоциональной семантики недостаточно учитывать только словарное толкование: необходимо анализировать контекст и коммуникативную ситуацию. Предложенные параметры базы могут стать отправной точкой для систематического описания лексики и дальнейших корпусных исследований. Выводы носят предварительный характер и требуют проверки на более широком текстовом материале.

Ключевые слова: эмоциональная лексика, когнитивная семантика, узбекский язык, контекст, фразеология, эмоциональная оценка, лингвистическая база.

KIRISH

Til insonning axborot almashish vositasi bo‘lish bilan birga, uning ichki kechinmalari va borliqqa munosabatini ham ifodalaydi. Kundalik muloqotda so‘zlovchi nafaqat voqea-hodisalar haqida xabar beradi, balki quvonch, ranjish, xavotir, hayrat yoki norozilik kabi hissiy munosabatlarini ham til birliklari orqali namoyon etadi. Shu jihatdan his-tuyg‘u ifodalovchi leksikani o‘rganish o‘zbek tilining lug‘aviy-semantik tizimi va nutqiy imkoniyatlarini chuqurroq yoritishga xizmat qiladi.

Zamonaviy o‘zbek tilida “xursand”, “quvonmoq”, “g‘amgin”, “xafalanmoq”, “qo‘rqmoq”, “hayratlanmoq”, “jahli chiqmoq” kabi birliklar hissiy holatni bevosita ifodalashi mumkin. Biroq ularning ma’nosi har doim alohida olingan lug‘aviy izoh bilan cheklanmaydi. Gapning mazmuni, so‘zlovchining maqsadi, vaziyat va boshqa birliklar bilan munosabat ma’noni aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, “ko‘ngli ko‘tarildi” birikmasida jismoniy harakat emas, ruhiy holatning yaxshilanishi anglashiladi.

Mavzuning dolzarbligi his-tuyg‘u leksikasini faqat nazariy semantika doirasida emas, balki elektron lug‘atlar, korpuslar va matnlarni avtomatik tahlil qilishga xizmat qiladigan lingvistik resurslar nuqtayi nazaridan ham o‘rganish zarurati bilan belgilanadi. Bunday resurs yaratishda birliklarning ma’nosi, grammatik xususiyati, konteksti va hissiy yo‘nalishini bir xil mezonlar asosida qayd etish muhim.

Tadqiqotning maqsadi — zamonaviy o‘zbek tilidagi his-tuyg‘u ifodalovchi leksikaning ayrim semantik-kognitiv belgilarini tavsiflash va uni elektron lingvistik bazada tizimli qayd etish uchun dastlabki mezonlarni ishlab chiqish. Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: hissiy birliklarning asosiy guruhlarini ko‘rsatish; kontekst va obrazli ifodaning ma’noga ta’sirini izohlash; sinonimik hamda frazeologik birliklarning xususiyatlarini ko‘rib chiqish; elektron baza uchun tavsiya etiladigan ma’lumot maydonlarini belgilash.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Hissiy leksikani tahlil qilishda lug‘aviy ma’noni aniq belgilash muhim bosqich hisoblanadi. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” so‘zlarning ma’nosi va qo‘llanish xususiyatlarini tekshirish uchun asosiy leksikografik manbalardan biri bo‘la oladi [1]. Bunday lug‘atdagi izohlar hissiy birliklarning boshlang‘ich semantik tavsifini shakllantirishga yordam beradi, biroq real nutqda yuzaga keladigan barcha kontekstual ma’nolarni alohida lug‘aviy ta’rif bilan qamrab olish doim ham mumkin emas.

Sh. Safarovning pragmalingvistik qarashlari til birliklarini kommunikativ vaziyat va so‘zlovchi maqsadi bilan bog‘liq holda tahlil qilish zarurligini anglashga yordam beradi [2]. His-tuyg‘u bildiruvchi birliklar ham ko‘pincha nutqiy vaziyatda muayyan baholash yoki munosabatni ifodalaydi. Shu sababli hissiy ma’noni tavsiflashda semantik belgilar bilan bir qatorda pragmatik omillarni ham nazarda tutish maqsadga muvofiq.

Kognitiv yondashuvda til ma’nosi inson tajribasi va tushunchalarni idrok etish usullari bilan bog‘liq holda qaraladi. G. Lakoffning kategoriyalashga doir ishlari hamda Z. Kövecsesning metafora va hissiyot munosabatlariga bag‘ishlangan tadqiqoti hissiy holatlarning til orqali obrazli ifodalanishini tahlil qilish uchun nazariy yo‘nalish beradi [3; 4]. C. Fillmorening freym semantikasi haqidagi qarashlari esa ma’noni muayyan bilim va vaziyat doirasida talqin qilish masalasiga e’tibor qaratadi [5]. Ushbu ishlar mazkur maqolada o‘zbek tilidagi misollarni tahlil qilish uchun umumiy nazariy tayanch sifatida foydalanildi; ular o‘zbek tilidagi barcha hissiy birliklar bo‘yicha bevosita empirik natija sifatida talqin qilinmaydi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqola tavsifiy-semantik va kontekstual tahlilga asoslangan nazariy izlanish sifatida tuzildi. Tahlil materiali sifatida o‘zbek tilida keng qo‘llanadigan hissiy ma’noli so‘zlar, birikmalar va obrazli ifodalar tanlandi. Ular quvonch, qayg‘u, qo‘rquv, g‘azab, hayrat kabi umumiy guruhlar doirasida ko‘rib chiqildi. Misollar

mazkur maqolada tushuntirish vazifasini bajaradi; ular maxsus tuzilgan katta korpusdan olingan statistik namuna sifatida taqdim etilmaydi.

Tahlilda to‘rtta asosiy mezon nazarda tutildi: 1) hissiy holat turi; 2) hissiy bahoning ijobiy, salbiy yoki kontekstga bog‘liq yo‘nalishi; 3) hissiyotning kuchayish yoki susayish darajasi; 4) ma’noning bevosita yoki obrazli ifodalanishi. Bundan tashqari, so‘zning turkumi, sinonimik munosabati va frazeologik birlik tarkibida kelishi ham hisobga olindi. Ushbu mezonlar dastlabki taklif bo‘lib, ularni keyingi bosqichda turli janrdagi matnlar asosida tekshirish zarur.

TAHLIL VA NATIJALAR

His-tuyg‘u ifodalovchi leksikaning semantik guruhlari

His-tuyg‘u ifodalovchi leksika insonning ruhiy holatini yoki boshqa shaxs, predmet va hodisalarga nisbatan hissiy munosabatini bildiradigan so‘z hamda birikmalarni qamrab oladi. Dastlabki tasnifda ularni ijobiy, salbiy va kontekstga qarab turlicha talqin qilinadigan birliklarga ajratish mumkin. “Quvonch”, “mamnunlik”, “mehr” ko‘pincha ijobiy kechinmalarni; “qayg‘u”, “xafalik”, “nafrat” esa salbiy kechinmalarni ifodalaydi. “Hayrat” va “ajablanish” birliklarining bahosi esa vaziyatga qarab o‘zgarishi mumkin.

Semantik jihatdan hissiy birliklar bir necha belgi bilan farqlanadi. Birinchidan, ular hissiyot turini bildiradi: quvonch, qo‘rquv, g‘azab, uyat yoki faxr. Ikkinchidan, hissiyot darajasi ifodalanishi mumkin: “xursand” va “nihoyatda xursand”, “ranjidi” va “qattiq ranjidi” shakllarida kuchlilik darajasi farqlanadi. Uchinchidan, hissiyotning sababi yoki yo‘nalishi muhim: kishi o‘z holatidan, boshqa shaxsning xatti-harakatidan yoki kutilmagan hodisadan ta’sirlanishi mumkin.

Hissiy ma’no alohida so‘z bilan bir qatorda turg‘un birikma va ko‘chma ma’noli ifodalar orqali ham yuzaga chiqadi. “Ko‘ngli joyiga tushdi” birikmasi xavotirning kamayishini, “yuragi orqasiga tortdi” esa qo‘rquv yoki kuchli hayajonni anglatishi mumkin. Bunday birliklarni tahlil qilishda tarkibidagi

so‘zlarni alohida ko‘rib chiqish yetarli emas; butun birikmaning yaxlit ma’nosi ham e’tiborga olinishi lozim.

Sinonim birliklar ham doimo mutlaqo bir xil ma’noni anglatmaydi. “Xafa”, “g‘amgin”, “dilgir” so‘zlari yaqin ma’noli bo‘lsa-da, qo‘llanish doirasi, uslubiy bo‘yog‘i va hissiy kuchi jihatidan farqlanishi mumkin. Shu sababli tasnifda izohli lug‘atdagi ta’riflar, matndagi qo‘llanish va kontekstual ma’no o‘zaro qiyoslanishi zarur [1].

Kognitiv yondashuv va kontekstning o‘rni

Kognitiv semantika til birliklarining ma’nosini inson tajribasi, idroki va dunyoni tushunish usullari bilan bog‘liq holda o‘rganadi. His-tuyg‘u bevosita ko‘rinmaydigan ichki holat bo‘lgani sababli, tilda u tana a’zolari, harakat, harorat, yorug‘lik yoki og‘irlik kabi aniqroq tajribalar orqali tasvirlanishi mumkin. “Qalbi iliq”, “ko‘ngli yorishdi”, “dili og‘ridi” ifodalarida hissiy holat obrazli shaklda ifodalangan.

“Sovuq munosabat” birikmasida “sovuq” so‘zi haroratni emas, samimiylik yetishmasligini bildiradi; “iliq munosabat” esa, odatda, mehribonlik yoki samimiylik ma’nosini anglatadi. Bunday ifodalar hissiy holatni boshqa tajriba sohasi orqali tushuntirish imkonini beradi. Bu kuzatishlar metafora va hissiyot o‘rtasidagi munosabatni o‘rganishga doir kognitiv yondashuvlar bilan hamohangdir [3; 4].

Biroq obrazli ifodaga har doim bitta qat’iy ma’no biriktirish to‘g‘ri emas. “Ajoyib!” so‘zi odatda ijobiy bahoni ifodalashi mumkin, ammo kinoyali vaziyatda salbiy yoki teskari bahoni anglatishi ehtimol. Demak, hissiy ma’noni aniqlash uchun so‘z shakli bilan cheklanmay, gap, matn, so‘zlovchining maqsadi va kommunikativ vaziyatni ham tahlilga jalb qilish kerak. Bu jihat pragmalingvistik yondashuvning ahamiyatini ko‘rsatadi [2].

Elektron lingvistik bazani shakllantirish mezonlari

His-tuyg‘u ifodalovchi leksikani elektron bazada jamlash kelgusidagi tadqiqotlar uchun tartibli ma’lumot manbaini yaratishi mumkin. Dastlabki

bosqichda har bir birlik uchun quyidagi maydonlarni belgilash tavsiya etiladi: bosh so‘z (lemma), so‘z turkumi yoki birlik turi, qisqa semantik izoh, hissiy guruh, baholash yo‘nalishi, hissiyot darajasi, misol-kontekst, manba va izoh. Zaruratga ko‘ra sinonimlar, uslubiy belgi, frazeologik shakl va ko‘p ma’nolilik uchun qo‘shimcha maydonlar kiritilishi mumkin.

Masalan, “quvonmoq” fe’l sifatida qayd etilib, asosiy hissiy guruhi “quvonch”, bahosi “ijobiy” deb belgilanishi mumkin. “Ko‘ngli joyiga tushmoq” esa oddiy so‘z emas, frazeologik birikma sifatida alohida qayd etilishi lozim. Bu farqlash qidiruv, guruhlash va keyingi tahlilni osonlashtiradi. Dastlabki elektron jadvalni oddiy jadval muharririda yuritish mumkin; keyinchalik ma’lumotlar hajmi oshganda maxsus ma’lumotlar bazasi yoki korpus vositalariga o‘tish masalasi ko‘rib chiqiladi.

Baza tuzishda manbaning ishonchliligi va belgilash mezonlarining izchilligi muhim. Har bir so‘zning ma’nosi ishonchli lug‘at yoki matn manbasi bilan tekshirilishi, misollar imkon qadar aniq bibliografik ma’lumot bilan bog‘lanishi lozim. Tasnif mezonlari oldindan belgilansa, bir xil birlikni turlicha belgilash xavfi kamayadi. Bir so‘z turli kontekstlarda bir nechta hissiy ma’no kasb etishi mumkinligi sababli, zarur holatlarda bir nechta teg qo‘yish imkoniyati ham ko‘zda tutilishi kerak.

Mazkur maqoladagi baza modeli amaliyotda sinovdan o‘tkazilgan tayyor elektron resurs emas, balki uni loyihalash uchun dastlabki taklifdir. Keyingi tadqiqotlarda birliklar ro‘yxatini kengaytirish, turli janrdagi matnlardan dalillar yig‘ish, belgilash mezonlarini bir necha tadqiqotchi ishtirokida tekshirish va kelishmovchiliklarni qayd etish zarur.

TADQIQOTNING AMALIY AHAMIYATI VA CHEKLOVLARI

His-tuyg‘u leksikasining tizimli tavsifi o‘zbek tilining izohli va mavzuviy lug‘atlarini boyitish, badiiy matnlarni lingvistik tahlil qilish, til o‘rgatish materiallarini tayyorlash hamda kelajakda matnlarni avtomatik tahlil qilishga mo‘ljallangan resurslarni ishlab chiqishda qo‘l kelishi mumkin. Kengroq matnlar

to‘plami bilan bog‘langan baza hissiy birliklarning qaysi kontekstlarda va qanday so‘zlar bilan birga ishlatilishini kuzatishga yordam berishi ehtimol.

Ushbu ishning asosiy cheklovi — tahlilning dastlabki, tavsifiy xarakterga egaligi va maxsus tuzilgan korpus asosida miqdoriy tekshiruv o‘tkazilmaganidir. Shu sababli keltirilgan misollarni butun zamonaviy o‘zbek tilidagi hissiy leksikaning to‘liq tasviri sifatida qabul qilish mumkin emas. Taklif etilgan tasnif keyingi bosqichda manbasi ko‘rsatilgan matn namunalari, lug‘aviy dalillar va mutaxassislar tekshiruvi asosida kengaytirilishi lozim.

XULOSA

Zamonaviy o‘zbek tilidagi his-tuyg‘u ifodalovchi leksika insonning ichki kechinmalari va borliqqa munosabatini ifodalashda muhim o‘rin tutadi. Ushbu birliklar hissiyot turi, baholash yo‘nalishi, darajasi, kontekstual ma’nosi va obrazlilik xususiyatlariga ko‘ra farqlanishi mumkin. Ularni kognitiv-semantik nuqtayi nazardan o‘rganish hissiy holatlarning til orqali qanday tasvirlanishini aniqlashga yordam beradi.

Tahlil natijasida hissiy ma’noni faqat lug‘aviy ta’rif orqali aniqlash yetarli emasligi, kontekst va kommunikativ vaziyatni ham hisobga olish zarurligi ko‘rsatildi. Frazeologik va ko‘chma ma’noli birliklar alohida e’tibor talab qiladi, chunki ularning umumiy ma’nosi tarkibiy so‘zlarning ma’nolari yig‘indisiga teng bo‘lmasligi mumkin.

His-tuyg‘u leksikasini elektron bazada qayd etish uchun lemma, so‘z turkumi, semantik izoh, hissiy guruh, baho, daraja, kontekst va manba kabi maydonlarni belgilash taklif qilindi. Bu taklif dastlabki loyiha bo‘lib, uni katta va turli janrdagi matnlar asosida sinash, mezonlarni izchil qo‘llash hamda ma’lumotlar manbasini tekshirish keyingi tadqiqotlarning muhim vazifasi hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli. — Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
2. Safarov Sh. Pragmalingvistika. — Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2008.
3. Kövecses Z. Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling. — Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
4. Lakoff G. Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. — Chicago: University of Chicago Press, 1987.
5. Fillmore C. J. Frame Semantics // Linguistics in the Morning Calm. — Seoul: Hanshin Publishing, 1982. — P. 111–137.